International Journal of Multidisciplinary Horizon

ISSN:**3049-2017**
IJMH 2024; 1(4): 20-24
© 2024 IJMH
www.themultijournal.com
Received : 15-10-2024
Accepted : 21-10-2024
Publish : 23-10-2024

डा. के. तारकरामकुमार शर्मा
आचार्यः,
श्री वेङ्कटेश्वर वेदविश्वविद्यालयः,
तिरुपति

Correspondence:
डा. के. तारकरामकुमार शर्मा
आचार्यः,
श्री वेङ्कटेश्वर वेदविश्वविद्यालयः,
तिरुपति

कारकसंज्ञाविषये वैयाकरणानां मतभेदविचारः

डा.के. तारकरामकुमार शर्मा

लेखसंक्षेपः

वाक्यार्थाबोधाय कारकस्वरूपज्ञानमेव मुख्यतमं साधनमिति आचार्याणामुक्तिः प्रसिद्धा। तत्र "वाक्य-स्फोटोऽतिनिष्कर्षे तिष्ठतीति मतिस्थितिः"[1] इति भट्टोजिदीक्षितवचनप्रामाण्यात् "तत्र वाक्यस्फोटो मुख्यः, तस्यैव लोकेऽर्थबोधजनकत्वात् तेनैवार्थसमाप्तश्चेति"[2] इति नागेशभट्टवचनप्रामाण्याच्च वाक्यस्यैव प्राधान्यम्। वाक्याञ्च सर्वमपि कारकेणानुविद्धमेवानुभूयते। अतः कारकस्य कीदृशं स्वरूपमिति विज्ञासा समुदेति । तत्र किन्नाम कारकत्वमित्यत्र मतभेदो दरीदृश्यत आचार्याणाम्। अत्र तेषां समेषामाचार्याणां मतानि संगृह्य समीक्षणात्मकोऽयंशोधलेखः

कुञ्चिका पदानि

१. संज्ञा, २. क्रिया, ३. साध्यम्, ४. सामर्थ्यम्, ५. साधनम्, ६. कर्ता, ७. कर्म, ८. अधिकरणम् ९. सम्प्रदानम्, १०. अपादानम्, ११. शक्तिः, १२ . धात्वर्थः, १३. व्यापारः, १४. अन्यथासिद्धिः, १५. महासंज्ञा ।

पतञ्जलिमतम्

आचार्याणां वैयाकरणानां कारकविषये मतभेदे परिशील्यमाने प्रथमं पतञ्जलिः बुद्धिपथमायाति । तत्र श्रीमता पतञ्जलिता "कारके"[3] इति, सूत्रं "प्रत्ययः[4] पाणिनीयं इत्यादिवत् सञ्ज्ञाधिकारत्वेन प्रतापादतिम् । तथा चोक्तं भाष्ये "किमिदं "कारके" इति ? कारक इति सञ्ज्ञानिर्देशः.... सञ्ज्ञाकरणमिति तत्र किमन्यच्छक्यं विज्ञातुमन्यदतः संज्ञाया[5] इति"। किन्तु लघ्वर्थं हि सञ्ज्ञाकरणमिति सिद्धान्तसत्वेऽपि "कारक" इति महा-संज्ञाकरणात् तत्र केनापि विशिष्टार्थेनावश्यमेव भाव्यम् । अत एवोक्तं भाष्ये "कारक इति महती संज्ञा क्रियते, सञ्ज्ञा च नाम यतो न लघीयः, तत्र महत्याः सञ्ज्ञायायाः करणे एतत्प्रयोजनमन्वर्थसञ्ज्ञा यथा विज्ञायेत करोतीति कारकमिति"[6] । तत्र करोतीत्यस्य क्रियां निर्वर्तयति साधयतीत्यर्थः, अत एव तव्याख्यानं कुर्वता कैयटेनोक्तं "साध्यत्वेन क्रियैव शब्दात् प्रतीयत"[7] इति क्रियायाः निर्वर्तकस्य कारक-सञ्ज्ञाऽ-पादानादिसञ्ज्ञा च प्रवर्तते । भाष्येऽप्युक्तम्- "सामान्यभूता क्रिया वर्तते तस्या निर्वर्तकं कारकमिति"[8] तस्मात् क्रियानिर्वर्तकत्वं कारकत्वमिति पतञ्जलिसम्मतमस्ति। पाणिनिकात्यायनयोरपि मतमिदमेव ।

ननु करोतीति कारकमिति अन्वर्थसञ्ज्ञास्वीकारे स्वतन्त्रस्यैव कर्तृसञ्ज्ञावत् कारकसञ्ज्ञाऽपि प्राप्नोति न तु करणाधिकरणादीनां कर्तृपरतन्त्राणामिति[9] विचारणायामुच्यते स्वव्यापारे सर्वेषां स्वातन्त्र्यात् तदनुष्ठान-द्वारेण प्रधानक्रियोपयोगितया यदा यस्य स्वातन्त्र्यं विवक्षित तदा तस्य कर्तृत्वम् ।

अयम्भावः - यदधिश्रयणोदकासेचनतण्डुलावपनैधोपकर्षणादिक्रियाः कुर्वन्नेव देवदत्तः परचतीत्युच्यते तत्र तदा पचिर्वर्तते एष प्रधानकर्तुः पाकः एतत् प्रधानकर्तुः कर्तृत्वम्। एवं सम्भानक्रियां धारणक्रियां च कुर्वती स्थाली पचतीत्युच्यते तत्र तदा पचिर्वर्तते, एषोऽधिकरणस्य पाकः । एतदधिकरणस्य कर्तृत्वम् । एवमेधाः पक्ष्यन्त्याविक्लित्तेर्ज्वलिष्यतीति ज्वलनक्रियां कुर्वन्ति काष्ठानि काष्ठानि पचन्तीत्युच्यते। तत्र तदा पचिर्वर्तते, एतत्करणस्य कर्तृत्वम्। एवमेवान्यत्रापि बोध्यम्।तथा च विवक्षायाः कारकाणि भवन्तीति सिद्धान्तात् सर्वत्रैव स्वातन्त्र्यं पारतन्त्र्यं च विवक्षितमि तयोः पर्यायेण कार्यं सेत्स्यति । स्वातन्त्र्यविवक्षायां कर्तृत्वम्, पारतन्त्र्यविवक्षायामन्यत् करणत्वादिकम् इति पातञ्जलम् मतम्।

भर्तृहरिमतम्

क्रियासिद्धौ कारणरूपा द्रव्यशक्तिः, साधनशब्देन कारकशब्देन वोच्यते । साध्यतेऽनेन क्रियेति साधनशब्दस्य करोति क्रियामिति कारकशब्दस्य च व्युत्पत्तेः । तथा चोक्तं भर्तृहरिणा **वाक्यपदीये** –

स्वाश्रये समवेतानां तद्वदेवाश्रयान्तरे।
क्रियाणामभिनिष्पत्तौ सामर्थ्यं साधनं विदुः।।[१०]

अयम्भावः - क्रियायाः आश्रय आश्रयान्तरे वा समवेतानां क्रियाणां सिद्धौ साधनम्। कर्मत्वशक्तिरूपं सामर्थ्यं तु स्वाश्रये समवेतानां क्रियत इति कर्मव्युत्पत्त्या फलरूपाणां क्रियाणां सिद्धौ साधनम् । करणत्वादिशक्तिरूपं सामर्थ्यमाश्रयान्तरे स्वाश्रयातिरिक्ते आश्रये समवेतानां क्रियाणां फलरूपाणां व्यापाररूपाणां वा सिद्धौ साधनम् । तत्रापि करणत्वं फलरूपाणां क्रियाणां साधनम् । तथा चोक्तं भर्तृहरिणा वाक्यपदीये -

क्रियायाः परिनिष्पत्तिर्यदव्यापारादनन्तमरम्।
विवक्ष्यते यदा यत्र करणं तत्तदा स्मृतम् ।।[११]

अत्र क्रियाफलम्। सम्प्रदानत्वं तु दातृगतानां व्यापाररूपाणां क्रियाणां साधनम् ।

"अश्वात् पतति" इत्यादौ अपादानत्वमपि परसमवेतानां व्यापार-रूपाणामेव क्रियाणां साधनम् । अधिकरणत्वं तु परसमवेतानां फलरूपाणां क्रियाणां साधनम् । तथा चोक्तं भर्तृहरिणा वाक्यपदीये

कर्तृकर्मव्यवहितामक्षात् धारयत् क्रियाम्।
उपकुर्वत् क्रियासिद्धौ प्राञ्चोऽधिकरणं स्मृतम् ॥[१२]

अत्रोत्तरार्धे क्रियापदेन फलं विवक्षितमिति । "गुणः साधनम्"[१३] इति पक्षेऽपि शक्तिरेवात्राधारपारा-तन्त्र्यादान्यस्माच्च स्वाश्रयस्य भेदक-त्वाद् गुणशब्देनोक्ता भवति तथा नीलो घट इत्यादिस्थले नीलगुणाश्रयेण घटेन पीतगुणश्रयस्य घटस्य व्यावृत्तिर्भवति तथैव देवदत्तः पचतीत्यादिस्थले देवदत्तकर्तृकारके या कर्तृत्वशक्तिस्तया शक्यापि अन्यासां कर्मत्वादिशक्तीनां व्यावर्तनं भवतीति कृत्वा द्वयोरपि इतरव्यावर्तकत्वेवेन साम्यादाश्रितत्वाच्छक्तिरेव गुणशब्देन गृह्यते। प्रमाणञ्चत "अनभिहिते" सूत्रस्थं भाष्यमेव तथाहि "किं पुनर्द्रव्यं साधनम्, अहोस्विद्गुणः किं चातः ? यदि द्रव्यं साधनं नैतदन्यद्भवत्यभिहितात् ? अथ हि गुणः साधनं भवत्येतदन्यद-भिहितात् । अन्यो हि सदिगुणः, अन्यश्चासिगुणः । किं पुनः साधनं न्याय्यम्? गुणः इत्याह । कथं ज्ञायते ? एवं हि कश्चित् कश्चित् पृच्छति क्व देवदत्त ? इति । स तस्मायाचष्टे "असौ वृक्षे" इति । कतरस्मिन् ? यस्तिष्ठतीति । स वृक्षोऽधिकरणं भूत्वाऽन्येन शब्देनाभिसम्बन्ध्यमानः कर्ता सम्पद्यते । द्रव्ये पुनः साधने सति यत्कर्म, कर्मैव स्यात्, यत्करणं करणमेव, यदधिकरणमधिकरणमेव", इत्युक्तं[१४] भाष्ये।

अयम्भावः - "वृक्षे देवदत्तो वर्तते" इत्यादौ द्रव्यस्य साधनत्वे स्वरूपतो वृक्षास्यादिखरणत्वे तस्यैव वृक्षस्वरूपस्य कर्तृभूते वृक्षपदार्थेऽपि सत्वेन कर्तृत्वन्नोपपद्यते।

शक्तिः, कारकमिति पक्षाङ्गीकारे तु शक्तेः भिन्नत्वेन वृक्षे यदा-दिकरणत्वशक्तेः, विवक्षा तदा "वृक्षे देवदत्तः" यदा च कर्तृत्वशक्तेः विवक्षा "तदा वृक्षो वर्तते" इति प्रयोगः सङ्गच्छते । उक्तिश्च समये समये परिवर्तते, यथा अग्नौ दाहकत्वशक्तिः तस्याः दाहकत्वशक्तेश्चन्द्र-कान्तमणिसद्भावे तिरोभावो भवति, पुनः सूर्यकान्तमणिसद्भावे आविर्भावो भवति। तथैव वृक्षेऽपि अधिकरणत्वादीनां शक्तीनां नानात्वेन एकत्राधिकरणत्वमेकत्र कर्तुत्वञ्च सिद्ध्यति।

अत्र पाणिनिसम्मतिः

"सप्तमीपञ्चम्यौ कारकमध्ये"[१५] इति सूत्रयतो भगवतः पाणिनेरपि शक्तिः कारकमित्यत्रैव तात्पर्यम् ।

प्रकृतसूत्रे कारकशब्दः कर्तृत्वादिशक्तिपरः न तु कर्त्रादिपरः मध्य-स्यावधिद्वयसापेक्षत्वात् कारकयोः मध्यमिति विग्रहः, "कालाध्वनो-रत्यन्तसंयोग"[१६] इति सूत्रात् "कालध्वनोः" इति पदमनुवर्तते, अनुवृ-त्तस्य कालाध्वनोरित्यस्य पञ्चम्यन्ततया विपरिणामो भवति, अत एवोक्तं भट्टोजिदीक्षितेन प्रकृतसूत्रार्थविवेचनावसरे यत् शक्तिद्वयमध्ये यौ कालाध्वानी ताभ्यामेते स्तः।[१७]

कर्तृशक्त्योर्मध्ये कालवाचकस्योदाहरणम्- "अद्य भुक्त्वायं द्वयहे यहाद्वा च भोक्ता"।

अद्य भुक्त्वा द्व्यहे तत्समीपे तृतीयेऽह्नि भोक्तेत्यर्थः। तत्र अद्यतनभुजिक्रियानिरूपितकर्तृत्वस्य द्व्यहोत्तरदिनगतभुजिक्रियानिरू-पतिकर्तृत्वस्य च मध्ये कालवाचक-द्व्यहशब्दात् सप्तमीपञ्चम्यौ भवतः। कारकशब्दस्य कर्त्रादिपरत्वे तु तस्यैकत्वादिह न स्यात्, अत्र कर्नैकत्वे क्त्वा प्रत्ययविधानमेव मानम्| कर्तृत्वशक्तिस्तु कालभेदेन भुजिक्रियाभेदात् भिद्यत एव। त्णसमात् शक्तिः कारकमिति पाणिनिसम्मतम्।

अत्र पतञ्जलिसम्मतिः

"सप्तमीपञ्चम्य कारकमध्ये"[१८] इति सूत्रस्थ भाष्येणापि शक्तेः कारकत्वमभिव्यज्यते। तथा चोक्तं भाष्ये "क्रियामध्ये इति वक्तव्यम्, इहापि यथा स्यात् अद्य देवदत्तो भुक्त्वा व्याहादु भोक्ता, व्यादु, भोक्ता, व्याहे भोक्ता । कारकमध्य इतीत्युच्माने इहैव स्यात् - इहस्थोऽयमिष्वासः क्रोशाल्लक्ष्यं विध्यति, क्रोशे लक्ष्यं विध्यति । यं विध्यति ततश्च विध्यत्युभयोस्तन्मध्यं भवति । तत्तर्हि वक्तव्यम् ? न वक्तव्यम् । नान्तरेण साधनं क्रियायाः प्रवृत्तिर्भवति क्रियामध्यं चेत् कारकमध्यमपि भवति । तत्र "कारकमध्ये"[१९] इत्येव" सिद्धमित्युक्तम्। अत्र द्रव्यस्य कारकत्वे प्रयोगानुपपत्तिस्थले तस्यैकविधत्वेन भेदनिबन्धनो मध्यव्यपदेशो नास्तीति कृत्वा पूर्वपक्षः। पूर्वपक्षवर्तिक-प्रत्याख्यानपरभाष्येण शक्तिः कारकत्वमिति पक्षः समायाति, शक्तेः कारकत्वे कालभेदभिनभुजिक्रियानुमित-शक्तिभेदा-श्रयो मध्य-व्यपदेशोऽस्तीति। कृत्वा पूर्वपक्षवार्तिक[२०] प्रत्याख्यातमिति आरम्भ-प्रत्याख्यानपरभाष्येण शक्तिः कारकमिति पतञ्जलिसम्मतम् । एवञ्च महर्षिपाणिनि-पतञ्जलिभर्तृहरिमुन्यभिप्रेतत्वेन शक्तिः कारकमिति वैयाकरणानां सिद्धान्तः ।

भट्टोजिदीक्षितमतम्

भट्टोजिदीक्षितास्तु क्रियान्वयित्वमेव कारकत्वमिति स्वीकुर्वन्ति। कारकेति महासञ्ज्ञया करोति स्वसम्बन्धे क्रियायां विशेषरूपतामापादयतीति व्युत्पत्तेः।[२१] तथा चोक्तं भट्टोजिदीक्षितेन "अन्वर्था चेयं सञ्ज्ञा करोतीति कारकमिति, तेन क्रियानन्वयिनः न भवन्तीति"[२२], अत एव "कारकाणां क्रियान्वय" इति व्यवहारः सङ्गच्छते।

ब्राह्मणस्य पुत्रं पन्थानं पृच्छतीत्यादौ तु ब्राह्मणादीनां तु न कारकत्वं, क्रियान्वयित्वाभावात् उक्तञ्च - इह हि ब्राह्मणः पुत्रविशेषणं न तु क्रियान्वयि।[२३]

"कटे शेते" स्थाल्यां पचतीत्यादावधिकरणस्यापि कारकत्वमस्त्येव कर्तृकर्मद्वारा तस्यापि क्रियान्वयित्वात् क्रियान्वयित्वं कारकत्वमिति भट्टोजिदीक्षितसम्मतमस्ति ।

ननु क्रियान्वयित्वस्यैव कारकत्वे अक्षेषु शौण्ड इत्यादिस्थले "अक्षेषु" इत्यत्र कारकत्वानुपपत्तिः। यतो हि तस्य शौण्डेऽन्वयित्वेन क्रियायामन्वयाभावात् यदि परम्परासम्बन्धेन क्रियान्वयित्वमित्यु-च्यते तदा पूर्वोक्तस्थले दोषाभावेऽपि ब्राह्मणस्य पुत्रं पन्थानं पृच्छतीत्यादौ ब्राह्मणस्यापि कारकत्वापत्तिः। अतः साक्षात्क्रि-यान्वयित्वं कारकत्वमिति तत्स्वरूपं भवितुमर्हति ।

अक्षेषु शौण्ड इत्यादिस्थले शौण्डशब्दस्यासक्तशौण्डे लक्षणा। तदनन्तरमासक्तिक्रियारूपशौण्डपदार्थैक-देशेऽन्वयेन तदुपपत्तिः। अथ साक्षात्क्रियान्वयित्वरूपकारकत्वस्वीकरोऽपि देवदत्तः पचतीत्या-दिस्थले देवदत्तस्य आख्यातकर्तृर्यन्वयेन क्रियायामन्वयाभावात् कारकत्वन्न स्यात् इष्टापत्तौ कृतायां "सहयुक्तेऽप्रधाने" इति सूत्रभाष्यविरोधः, तथाहि "सहयुक्तेऽप्रधाने" इति सूत्रे अप्रधानग्रहणा-भावे "पुत्रेण सहागतः पिता" इत्यत्र प्रधानात् पितृपदादपि तृतीयाप्रसङ्गमादाय "उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसी" इति परिभाषया प्रथमा भविष्यतीति प्रतिपादतिम्। तथा चोक्तम् "सहयुक्तेऽप्रधानवचनमनर्थकम्" किं कारणम्? उपपदविभक्तेः कारकविभक्तेर्बलीयस्त्वात्। अन्यत्राप्युपपद-विभक्तेः कारकविभक्तिर्ब-लीयसी इति प्रथमा भवति।[२४] तत्र प्रथमायाः कारकत्वाभावे निरुक्त परिभाषया तद्बलीयस्त्वप्रतिपादनमसङ्गतं स्यादतः साक्षात्क्रियान्व-यित्वरूपकारकत्वस्वीकारे देवदत्तः पचतीत्यादिस्थले कारकत्वा-नुपपत्तिः। यदि परम्परया क्रियान्वयित्वं कारकत्वमित्युच्यते तदा ब्राह्मणस्य पुत्रं पन्थानं पृच्छतीत्यादी क्रियान्वयित्वादलक्ष्ये लक्षणगमनरूपातिव्याप्तितर्दुर्वारा। यदि षष्ठ्यर्थभिन्नत्वमपि विशेषणमुच्यतेऽर्थात् षष्ठ्यर्थभिन्नत्वे सति साक्षात्परम्परया वा क्रियान्वयित्वं कारकत्वमिति तदा निरुक्तस्थले दोषाभावेऽपि "तण्डुलस्य पाकः" इत्यादौ। "कर्तृकर्मणोः कृति" इत्यनेनात्र अनभिहिते कर्मणि षष्ठी तण्डुलकर्मकः पाक इति शाब्दबोधः। अत्र तण्डुलपदार्थस्य वृत्तित्वसम्बन्धेन पच्धात्वर्थफले विक्तित्तावन्यः। फलस्यानुकूलत्वसम्बन्धेन क्रियायाम्। तथा चात्र क्रियायामन्वयेन सिद्धान्ते कारकत्वव्यपदेशो भवति । षष्ठ्यर्थभिन्नत्वविशेषणदाने तु निरुक्तस्थले षष्ठ्यर्थत्वेन कारकत्वानुपपत्तिः ।

यद्यपि कृदुक्तान्यषष्ठ्यर्थभिन्नत्वे सति साक्षात्परम्परया वा क्रियान्वयित्वं कारकत्वमिति स्वीकारे उक्तस्थले दोषाभावस्तथापि कर्मणः शेषत्वविवक्षायां षष्ठ्यां "सुराणां पाताऽसौ " इत्यादिस्थले कुदुक्तशेषष्ठ्यर्थे ऽतिव्याप्तिः। यदि धात्वर्थेतरान्वयायोग्यत्वं कारकत्वमित्युच्यते। अर्थाद् धात्वर्थेतरस्मिन् यस्यान्वययोग्यता न भवति, तदेव कारकमिति तदा कर्मणः शेषत्वविवक्षायां शेषषष्ठ्यां "सुराणां पाताऽसौ "इत्यादौ सम्बन्धार्थबोधिकायाः षष्ट्या "सुराणामिन्द्रः" इत्यत्र धात्वर्थे तरस्मिन्निन्द्ररूप प्रातिपदिकार्थे ऽन्यायादु धात्वर्थेतरान्वयायोग्यत्वाभावान्न दोष इति तदा द्वितीयाद्यर्थकारके दोषः।

यथाहि "दण्डं दधातीत्यादौ" यादृशोऽधिकरणादिद्वितीयार्थो[२५] वृत्तित्वसम्बन्धेन धात्वर्थान्वयी तादृशस्यैव अधिकरणार्थेद्वितीयार्थस्य "अनुदण्डं जातिरित्यादौ" जात्यन्वयात् । अत्र निरुक्तद्वितीयार्थस्य धात्वर्थेतस्मिन् जातिरूपनामार्थेऽन्वयाद् धात्वर्थेतरान्वयायोग्य-त्वाभावाद् " दण्डं दधातीत्यादौ" कारकत्वानापत्तिः ।

अपादानाद्यन्यतमत्वं कारकत्वमित्यपि वक्तुं न शक्यते। यतोहि[२६] ध्रुवत्सासोढत्वादिभेदेन तस्य बहुविधत्वन्निरुक्तान्यतमत्वस्य ज्ञानं सर्वथाऽसम्भव एव । ध्रुवत्वाद्यन्यत्वेनापादानस्य निरूपणं कृत्वा तावदन्यतमत्वेन कारकत्वस्य स्वरूपं स्वीकृतं यदि स्यात्तदा कतिपयापादानादिकं जानतां सकलपादादिकमजानतां ध्रुवादौ कारकत्वग्रहानापत्तिः । तथाहि अन्यतमत्वस्य तद्भिन्नभिन्नत्वरूपतया प्रतियोगिज्ञानं विना अपादानादिभेदस्य ज्ञानसम्भवमिति कृत्वा तदन्यतमत्वस्य नितरां दुर्ग्रहत्वाद् ।

कर्मादिपदोपात्तानां कर्मादीनां कारकत्ववारणाय निरुक्तस्थले सुबर्थत्वमुक्तम्। एतल्लक्षणं प्राचां भट्टोजिक्षितप्रभृतिवैयाकरणा-नामिति सुधीभिराकलनीयम्।

नागेश भट्टमतम्

नागेशट्टास्तु - क्रियानिष्पादकत्वं कारकत्वमिति स्वीकुर्वन्ति।[२७] तत्र निष्पादयत्युत्पादयतीति व्युत्त्या निष्पादको जनकः। एवञ्च क्रियाजनकत्वमेव कारकत्वमिति लभ्यते। तथा चोक्तं नागेशेन "कारकत्वं क्रियाजनकत्वम्, भाष्ये करोति क्रियां निर्वर्तयतीति व्युत्पत्तिप्रदर्शनात्।"[२८] तत्र जनकत्वं कारणत्वरूपम् । कारणत्वञ्च अन्यथासिद्धिशून्यत्वे सति कार्यनियतपूर्ववृत्तित्वम्।[२९]
"चैत्रस्य तण्डुलं पचति", "ब्राह्मणस्य पुत्रं पन्थानं पृच्छतीत्यादौ " चैत्रब्राह्मणादीनां न कारकत्वान्यथासिद्धत्वेन क्रियाजनकत्वाभा-वात्"[३०]। तथा चोक्तं नागेशेन "ब्राह्मणस्य पुत्रं पन्थानं पृच्छतीत्यादौ ब्राह्मणस्य न कारकत्वम् । पुत्रेणान्यथासिद्ध्या तत्त्वाभावात्"[३१]। ननु "नटस्य श्रुतम्" इत्यत्र नटस्यापि कारकत्वापत्तिः, यतो हि गीतद्वारा त्णसयापि क्क्रियाजनकत्वात्। तथा च "कारकाद्दत्तश्रुतयोरे-वाशिषि"[३२] इत्यनेन स्वारापत्तिरिति चेदुच्यते कारकादत्तश्रुतयोरे-वारिशि" इति कारकशब्दः स्स्वर्यते। तेन कारकाधिकारोक्तं

कर्त्रादिषट्कमेव गृह्यते। षष्ठ्याः कारकाधिकार-कबहिर्भूतत्वात् नोक्तदोषः।

एवञ्च कारकाधिकारपठितत्वे सति क्रियाजनक कारकत्वमिति निष्कृष्टलक्षणं सम्पद्यते।

ननु क्रियाजनकत्वस्यैव कारकत्वे पटं करोति घटं स्मरतीत्यादौ पटस्य क्रियोत्तरकालिकत्वेन क्रियाजनकत्वाभावात् "घटे" च स्मरणजनकत्वासम्भवादुक्तवाक्य घटपटयोः कारकत्वं न स्यादिति चेदुच्यते तन्तुनिष्ठजनकत्वस्य पट आरोपात् कारकत्वं सङ्घटते, घटेऽपि सम्बन्धिनिष्ठजनकत्वस्य घट आरोपेण दोषाभावात् अथवा वैयाकरणनिकाये बौद्धार्थस्यैव पदशक्यत्वेन शाब्दबोधविषयो भवति। बाधोत्तरमपि बौद्धज्ञानैः शब्दज्ञानरूपो व्यवहारः क्रियते ।

अत एव एष वन्ध्यासुतो याति[33] इत्यादिप्रयोगाः सङ्गच्छन्ते। तद्बोधातात्पर्येणैव च शब्दानामुच्चारणं भवति। एवञ्च "कर्मणि द्वितीया" इत्यादिसूत्राणां क्रियाजनककर्मादिरूपार्थविषयकबोध-तात्पर्येणोच्चारितात् घटादिपदात् द्वितीयाविभक्तिः भवतीत्यर्थः। सूत्राणां प्रवृत्तिविषयतापि तत्तद्बौद्धार्थरूपरुषिते बाह्यार्थे एवञ्च "घटं करोतीत्यादौ बाह्यार्थाभावेऽपि बौद्धार्थस्य क्रियाजनकत्वान्न कारकत्ववाहिः । बौद्धार्थस्य क्रियाजनकत्वे बाह्यार्थे जनकत्वव्यवहार आरोपेणैवोपपादनीय इति । तथा चोक्तं श्रीमता नागेशेन "घटं करोति, स्मरणीत्यादौ" बौद्धघटादेः पूर्वकालत्वेन स्मृत्यादिनिष्पादकत्त्वं बोध्यम्।[34]

सम्प्रदानस्य त्वनुमतिप्रकाशनद्वारा क्रियाजनकत्वात् कारकत्वं सम्भवत्येव ।

तथाहि - अनुमति सत्वे दानस्य प्रवृत्तिः अनुमत्यभावे दानप्रवृत्यभावः, इत्यन्वयव्यभिचाराभ्यां सम्प्रदानस्य दानप्रवृत्तिं प्रत्यनुमतिप्रकाशनद्वारा कारकत्वं स्वीक्रियत एवेति न कारकत्वानुपपत्तिः ।

ननु यत्र सम्प्रदानं नास्ति (जनिष्यमाण पुत्राय गां ददाति) तत्र सम्प्रदानानुपस्थितिदशायामनुमतिप्रकाशनाभावे क्रियाजनकत्वा-भावेन कारकत्वानुपपत्तिः, अनुमतिप्रकाशनद्वारैव सम्प्रदानस्य कारणत्वादिति चेदुच्यते तादृशसम्प्रदानस्यापि दानकर्तुर्बुद्धिस्थत्वा-वश्यकत्वेन विषयविधया तस्यापि तज्जनकत्वात् तथा चोक्तं नागेशेन "आसन्निहितसम्प्रदानस्यापि धातुबुद्धिस्थत्वावश्यकत्वेन स्वज्ञान-पूर्वकालत्वेनैव जनकत्वम्"[35] इति।

एवमधिकरणकारकस्यापि "कटे आस्ते" इत्यादौ स्थितिं प्रति कारणत्वात् क्रियाजनकत्वेन कारकत्वमस्त्येव। कारकाणञ्च क्रियायामेवान्वयः, क्रियायाः तज्जनकरूपकारकस्य च परस्परं साकाङ्क्षत्वत्वात् ।

न चैवमपि सर्वेषां कारकाणां स्वस्वक्रियाजनने स्वातन्त्र्यात् कर्मणः कर्तृसञ्ज्ञापि प्राप्नोति इति वाच्यम् ? "स्वतन्त्रः कर्ता" इति सूत्रे "कारके" इत्यस्य सम्बन्धेन स्वातन्त्र्ये उक्तरूपात्मके लब्धे पुनः स्वतन्त्रपदोपादानं यस्य स्वातन्त्र्यमेव न तु पारतन्त्र्यमपीति तद्व्यावृत्यर्थमित्याशयात्।[36] न चैवमपि कारकशब्दस्य कर्तरि ण्वुला कर्तृपर्यायत्वेन "कारकं करणम्" इत्यादिविरुद्धम्, "कारकं कर्ता" इति च पुनरुक्तं स्यादिति चेदुच्यते -

निष्पत्तिमात्रे कर्तृत्वं सर्वत्रैवास्ति कारके।
व्यापार भेदापेक्षायां करणादित्वसम्भवः।।[37]

इति। सर्वेषां स्वस्वव्यापारद्वारा स्वातन्त्र्येणैव क्रियाजनकत्वात् कर्तृत्वेन कारकत्वम्। ततः कः? केन किं पचतीति विवक्षायां स्वस्वव्यापारवशेन करणादित्वमिति दोषाभावः। तस्मात् क्रियाजन-कत्वं कारकत्वमिति नागेशसम्मतम्।

वस्तुस्तु युक्तायुक्तवविचारे मन्मते धातुवाच्यसाध्यभूतक्रियोत्पत्त्य-नुकूलव्यापाराश्रयत्वं कारकत्वमिति सुष्पष्टं कारकस्वरूपं दृष्टिपथ-मायाति। तथाहि - भाष्ये "सामान्यभूताक्रिया वर्तते तस्या निर्वर्तकं कारकमिति"[38] कारकस्वरूपमभिहितम्।

क्रियानिर्वर्तकं कारकमित्यिस्य क्रियोत्पादकं कारकमित्यर्थः। क्रियोत्पादकत्वञ्च क्रियोपत्त्यनुकूलव्यापारा-श्रयत्वम्। क्रिया च व्यापारः। क्रियाशब्देन रूढ्या व्यापारस्यैव ग्रहणात्। व्यापारश्च धातुवाच्य एव साध्यभूतः। यथा प्रधानेन कर्त्रासमवाये पच्छात्वर्थव्यापारः अधिश्रयणोदकासेचन-तण्डुलावपनैदोऽपकर्षणा-द्यवयवकलापः, तदुत्पत्त्यनु-कूलो व्यापारश्चैत्रादिके कर्तरि मनोव्या-पारो यत्नरूपः, तदाश्रयत्वात् कर्तुः कारकत्वम्। एवमधिश्रयणा-द्युत्पत्त्यनुकूलो व्यापारः कर्मणि तण्डुलादौ विक्लित्तिधारणम्, करणे काष्ठादौ ज्वलनम्, अधिकरणे स्थल्यादी सम्भवनधारणादिकम्, तत्तदाश्रयत्वात्तेषां सर्वेषां कारकत्वम्। अधिश्रयणादीनां सौकर्यद्योत-नार्थमविवक्षायां प्रधानकर्तृव्यवाये तु स्थालीरथ-व्यापारस्य पच्व धातुवाच्यत्वविवक्षायां स्थाली पचतीत्यत्र पच्धात्वर्थो धारणरूपो व्यापारः, तदुत्पत्त्यनुकूलो यत्नरूपो मनोव्यापारः स्थाल्यामारोपितः तदाश्रयत्वात् स्थाल्याः कारकत्वं स्थाली पचतीत्यत्रारोपितचैतन्यस्य भानात्। तथा चोक्तं श्रीमता नागेशभट्टेन - "तत्र क्रियानिष्पादकत्वं कारकत्वम्", तच्च कर्त्रादीनां षण्णाम[39]भवतीति एवं प्रकारेण कारकस्वरूपविषये वैयाकरणानां प्रसिद्धानामपि अभिप्रयविशेषा सन्ति ।

उपयुक्तग्रन्थसूची

१. वैयाकरण भूषणसारः- चौखम्बा संस्कृत प्रतिष्ठान - दिल्ली - २००१

२. परम लघुमञ्जूषा - चौखम्बा संस्कृत बनास सिरिज आफिस - १९४६ २.

३. न्यायसिद्धान्तमुक्तावलिः - चौखम्बा संस्कृत प्रतिष्ठान् - दिल्ली - २००१ ३.

४. लघुशब्देन्दुशेखरः, राष्ट्रियसंस्कृतविद्यापीठम्, तिरुपतिः, २००७

५. वैयाकरण सिद्धान्तकौमुदी

६. पतञ्जलि महाभाष्यम्

७. अष्टाध्यायीसूत्रपाठः

८. प्रौढमनोरमा, संस्कृत पुस्तक, वाराणसी, भन्डार, १९३३

पादसूची

१. वैयाकरणभूषणसारः, कारिका सं. ६१

२. परमलघुमञ्जषा, प. ६

३. पा. सू. १-४-२३

४. पा. सू. ३-१-१

५. महाभा. १-४-२३, पृ. २४०

६. महाभा. १-४-२३, पृ. २४२

७. महा. भा. प्रदीप. १-४-२३, पृ. २४२

८. महाभा. पा. सू. १-४-२३

९. अन्वर्थमिति चेदकर्तरि कर्तृशब्दानुप... वार्तिकमिदं १-४-२३ सूत्रे भाष्ये पठितम्।

१०. वा. पा. - तृ.का., सास. का. सं. १

११. वा.प.तृ.क., सा. स. का. सं. ९०

१२. तत्रैव, का. सं. १४८

१३. महाभा. पा. सू. २-३-१

१४. महाभा. पा. सू. २-३-१, पृ.सं. २६-६१

१५. पा. सू. २-३-३

१६. पा. सू. २-३-५

१७. वैयाकरणसिद्धान्तकौमुद्यां कारकप्रकरणे २-३-७ सूत्रे

१८. "समानकर्तुकयोः पूर्वकाले पा. सू. ३-४-२१- इत्यनेन समानकर्तृकयोः धात्वर्थयोः मध्ये पूर्वकाले विद्यमानाद्धातोः क्त्वाप्रत्ययो भवति।

१९. म.भा.पा. सू२-३-६ पृ. २७१

२०. क्रियामद्ये इति वक्तव्यम्

२१. वै. सि. कौ. लक्ष्मीटीका, कारकप्रकरणम्, ७७५

२२. प्रौढमनोरमा, कारकप्रकरणम्, पृ.७६३

२३. तत्रैव।

२४. म.भा. २-३-१९, पृ. ५०२

२५. द्वितीयातृतीयासप्तमीमाश्रयोऽर्थः। वै.भू.सा., सुबर्थनिर्णयः, पृ.२१७

२६. ध्रुवमपायेऽपादानम पा. सू. १-४-२४, पराजेरसोढः पा. सू. १-४-२६

२७. प.ल.मं., कारकप्रकरणम, पृ. २२३

२८. ल. श. शे. कारकप्रकरणम, पृ.४३४

२९. न्या. सि. मु., अन्यथासिद्धनिरूपणम, पृ. ८५

३०. पञ्चसु अन्यथासिद्धेष्वयं चतुर्थः यथा घटं प्रति कुलालपितुः न कारणत्वम्।

३१. ल.श.शे.का.प्र. पृ. ४३४

३२. पा. सू. ६-२-१४८

३३. एष वन्ध्यासुतो याति खपुष्पकृतशेखरः । कूर्मक्षीरचये स्नातः शशशृङ्खधनुर्धरः।। प.ल.मं. शक्तिविचारः। पृ.२९

३४. ल.श.शे., कारकप्रकरणम्, पृ.४३४

३५. ल. श. शे. कारकप्रकारणम्, पृ.४३४

३६. प्रौढमनोरमा, भैरवीटीका, पृ. ७८७

३७. वा.प.सा.का. सं. २८

३८. म.भा.पा.सू. १-४-२३

३९. प. ल.म., कारकप्रकरणम्, पृ. २२३